

Itsekasvatusta vai rakenteellisia muutoksia? Kyllä kiitos!

Antti Saari, Johanna Kallio & Jan Varpanen

*Itsekasvatus on ihmisen oman ajattelun, moraalien ja tunteiden kehittämiseen kohdistuvaa, pedagogisesti orientoitunutta toimintaa, jolla on merkittäviä yhteiskunnallisia ulottuvuuksia. Tarkastelemme Aleksin Paavilaisen tapaa hahmottaa itsekasvatusta artikkelissaan *Sosialisaatio ja varhaiskasvatus kapitaloseenin aikakaudella*. Väitämme, että Paavilaisen tapa nähdä itsekasvatus ainoastaan kapitaloseenia pönkittävä ja yksilöön keskittyvä toimintana rakentuu väärälle, yksilön ja rakenteiden toisistaan erottavalle dilemmalle. Tämä jättää huomiotta laajalle levinneet ja poliittisesti vaikutusvaltaiset itsekasvatuksen muodot, joilla yksilöt ja yhteisöt kykenevät haastamaan ja muokkaamaan olemassaolevia valtarakenteita.*

Itsekasvatus saattaa käsitteenä herättää helposti mielikuvia self help -oppaista. Terapiaan ja itsen optimointiin viehtyneenä aikana jopa ympäristöongelmia pyritään toisinaan ratkaisemaan henkilökohtaista hiilijalanjälkeä mittaamalla ja ohjaamalla yksilöitä henkilökohtaisten kulutusratkaisujen muuttamiseen.

Alexin Paavilainen toteaa artikkelissaan *Sosialisaatio ja varhaiskasvatus kapitaloseenin aikakaudella* (2022, 19) että "[k]apitaloseenin aikakautta ei käännetä pelkällä luontoterapialla". Hänen mukaansa erityisesti itsekasvatus "vain pönkittää uusliberalistista yksilökeskeisyyttä" pitämällä fokuksen yksilössä. "Globaalista ekokriisistä ja kapitalistisesta järjestelmästä tulee ekososiaalisessa kasvatusteoriassa ikään kuin kasvatettavien yksilöiden sisäisiä ongelmia, jotka kasvatus voi terapian tavoin parantaa." (Paavilainen 2022, 19.)

Onko itsekasvatus siis osa ongelmaa, jota kasvatuksen alueella pitäisi pyrkiä pikaisesti ratkomaan? Mediassakin on usein huomautettu, että esimerkiksi ilmastokatastrofista eniten vastuussa olevat yritykset ovat strategisesti pyrkineet siirtämään vastuuta yksilöille juuri hiilijalanjäljen mittaamisen muodossa (ks. esim. Solnit 2021). Samoin kasvatustieteen piirissä on moneen kertaan todettu, että liberaalien yhteiskuntien hallinta pyrkii järjestelmällisesti siirtämään systeemisistä riskejä yksilön kannettavaksi esimerkiksi elinikäisen oppimisen muodossa (ks. esim. Kinnari 2020; Saari 2016).

Itsekasvatuksen hahmottaminen vain ja ainoastaan kapitalismia (tai kapitaloseenia) pönkittäväksi ilmiönä saattaa olla houkuttelevaa, mutta perustuu nähdäksemme väärään dilemmaan, joka ansaitsee kriittistä tarkastelua. Tarkastelemme aluksi Paavilaisen argumentaatioita suhteessa yhteiskuntatieteelliseen valtatutkimukseen. Tämän jälkeen kuvaamme, miten

suomalaisen kasvatusteorian historiassa itsekasvatus on määrittynyt ja pohdimme lopuksi itsekasvatuksen poliittista asemointia tässä ajassa.

Väärä dilemma

Paavilaisen itsekasvatusta koskeva ajattelu perustuu dikotomioille, jotka ovat aiemman tutkimuksen piirissä jo osoitettu ongelmallisiksi. Paavilaisen argumentit rakentuvat yhtäältä jyrkälle hegemonisen vallan ja siihen kohdistuvan vastarinnan ja toisaalta yksilöiden ja yhteiskunnallisten rakenteiden väliselle erottelulle. Yksilöiden itsetuho on Paavilaisen tekstissä aina hegemonista ”valtaa” (sekä kapitaloseenia) ylläpitävää toimintaa, kun taas todellisia yhteiskunnallisia muutoksia sekä vastarintaa voidaan toteuttaa vain rakenteiden tasolla. Kyseessä on väärä dilemma -tyyppin argumentaatiovirhe, jossa todellisuus luokitellaan jyrkästi kahteen kategoriaan. Tällöin ohitetaan muut, kenties hedelmällisemmät tavat ajatella käsillä olevia kysymyksiä. Lisäksi väärä dilemma jättää piiloon sellaiset yhteiskunnassa vallitsevat erot ja ilmiöt, jotka eivät helposti sovi kyseiseen jaotteluun.

Yksilön ja yhteiskunnallisten rakenteiden välinen dikotomia on haastettu jo 1970-luvulta alkaen sosiologialle perustavanlaatuista rakenne–toimija-ongelmaa käsittelevissä keskusteluissa (ks. esim. Giddens 1984; Archer 2000). Näiden keskustelujen pohjalta on päädytty siihen, että ontologisella tasolla ”rakenteet” ja ”toimijat” ovat toisensa konstituivia. Yhteiskunnalliset rakenteet ovat olemassa vain niitä toteuttavien toimijoiden kautta, mutta toisaalta toimijoiden olemassaolo ja toiminta tapahtuu aina suhteessa niitä edeltäviin rakenteisiin. Erityisen outoa on, että Paavilainen sivuuttaa tämän, sillä juuri feministisessä teoria-perinteessä yksilöiden ja rakenteiden dikotomian keinotekoisuus on tiivistetty tunnettuun 1960-luvun feministisen liikkeen toteamukseen ”henkilökohtainen on poliittista”.

Hegemonisen vallan ja vastarinnan dikotomia on puolestaan haastettu erityisesti Foucault’laisen hallinnan tutkimuksen kentällä, jossa tämänkaltaisia jaotteluita pidetään aikan-
sa eläeinä (Raffnsøe, Mennicken & Miller 2019, 174–175). On sinänsä tärkeää huomioida se, miten hallinta sisäistyy yksilön itsetuhoiksi ja miten uusliberaali hallinta saavuttaa päämääränsä yksilön vapauden kautta. Viime aikoina organisaatiotutkimuksessa ja yhteiskunnallisten liikkeiden tutkimuksessa huomio on kuitenkin kiinnittynyt tämän prosessin kääntöpuoleen: niihin ”itsen käytäntöihin”, joiden avulla yksilöt ja yhteisöt kykenevät itseään muokkaamalla haastamaan vanhoja ja muodostamaan uusia valta-asetelmia sekä tietämisen muotoja (ks. esim. Munro 2011; Rowe 2016).

Halut ja terapeutinen valta

Paavilaisen dikotominen ajattelu johtaa hänet puutteellisiin tulkintoihin kritisoimistaan kasvatusteorioista. Kasvatusfilosofi Veli-Matti Värrin (2014, 2018) on esittänyt halujen kultivoimisen olevan keskeinen itsekasvatuksellinen haaste ympäristökatastrofien aikakaudella. Värrin väite on esimerkki edellä esittämästämme rakenteiden ja yksilöiden toisensa konstituivasta luonteesta. Kapitaloseenille leimallinen ylikulutus (rakenne) perustuu yritysten (toimija) markkinoinnin ja (yli)tuotannon keinoin yksilöissä (toimija) synnyttämiin haluihin, jotka ylittävät näiden tarpeet. Näin ollen yksilön halut ovat yksi konkreettinen paikka, jossa kapitaloseenille leimallista yhteiskunnallista rakennetta voidaan purkaa ja vastustaa. Koska kulutusyhteiskunta kanavoi ihmisen haluja ekologisesti tuhoisaan kuluttamiseen, on kasvatuksessa syytä huomioida ihmisen suhde omiin haluihinsa.

Paavilainen näkee Värin haluja koskevan itsekasvatuksen kuvauksen esimerkkinä niin sanotusta terapeutisesta vallasta. Tällä termillä viitataan monien nykypäivän kulttuuristen ja poliittisten ilmiöiden – ongelmien ja niiden ratkaisujen – nimeämiseen psy-tieteellisin (psykologisin, psykiatrisin, psykoanalyttisin, jne) termein. (Brunila, Harni, Saari & Ylöstalo 2021a, 13–14.) Voi toki väittää, että Värin itsekasvatuksen teoria on terapeutista valtaa – käyttäähän se hyödyksi lacanilaista psykoanalyttistä teoriaa. Mutta samalla Paavilainen tulkitsee tarpeettoman kapealla tavalla itse terapeutin vallan määritelmää. Hän ei huomioi, että se sisältää jännitteitä eikä ole sellaisenaan palautettavissa kapitalismin pönkittämiseen.

Terapeutista valtaa kuvaa niin sanottu taktinen moniarvo (Foucault 2010, 77–78). Tämä tarkoittaa, että psy-tieteellisiä sanastoja, ajattelutapoja ja itsekasvatuksen tekniikoita voidaan käyttää moneen eri tarkoitukseen, myös vallitsevien valtasuhteiden purkamiseen, yksilöiden ja ryhmien vaihtelevien intressien ajamiseen, identiteettien muodostamiseen sekä niiden politisoimiseen (ks. esim Salmenniemi 2021)¹. Esimerkiksi juuri Värin hyödyntämää lacanilaista psykoanalyttistä teoriaa käytetään usein yhdessä kriittisen teorian näkökulmien kanssa (ks. esim McGowan 2016; Saari 2016a). Tämä jännitteisyys todetaan Paavilaisen siteeraamassa *Terapeuttinen valta* -teoksessa moneen otteeseen (ks. esim. Brunila ym. 2021a, 14–15, 27–30; Brunila ym. 2021b, 337–339; Salmenniemi 2021), joten on hieman erikoista, että hän ohittaa asian.

Yksilön suhde haluihinsa on siis poliittinen, yhteiskunnan jatkuvuuden ja muutoksen polttopisteessä oleva ilmiö, sillä kapitalismi tuottaa ja käyttää polttoaineenaan ihmisen haluja massamittassa (McGowan 2016; ks. myös Värri 2018). Ympäristökasvatuksen tavoitteiden suhteen olisi siten suorastaan tuhoisaa ajatella, ettei ihmisen suhteeseen omiin haluihinsa kannattaisi puuttua vastaavasti laajassa mittakaavassa koulutuksen kentällä. Esimerkiksi kansanopetus on tunnetusti toteuttanut massamittaista muutosta kasvavien yksilöiden itsesuhteessa vuosisatojen ajan, ja ilmeisen onnistunein tuloksin. Se on muovannut uskonnollisia, kansalliseen identiteettiin ja kuluttajuuteen liittyviä ideoita sekä samalla taannut yhteiskunnan jossain määrin hallitun muutoksen.

On myös huomioitava, että Paavilaisen kritiikki asettaa kenties kohtuuttomia vaatimuksia kasvatusteorioille yleensä. Millainen olisi Paavilaisen kaipaama *kasvatusteoria*, joka kohdistuisi suoraan yhteiskunnallisiin rakenteisiin kulkematta yksilöiden ja heidän itsesuhteensa kautta? Voidaanko suoraan yhteiskunnallisiin rakenteisiin kohdistuvaa toimintaa ylipäänsä ajatella kasvatuksena, vai onko tällöin kyse jostakin muusta inhimillisestä toiminnasta, kuten politiikasta tai aktivismista?

Itsekasvatus relationaalisenä käytäntönä

Mitä itsekasvatuksen käsitteellä sitten tarkoitetaan? Kasvatusteorian piirissä itsekasvatus ei tarkoita ainoastaan self help -oppaista tuttua yksilön tehokkuuteen ja optimointiin pyrkivää käyttäytymisen muutosta. Sen sijaan itsekasvatus on ihmisen oman ajattelun, moraalin ja tunteiden kehittämiseen kohdistuvaa, pedagogisesti orientoitunutta toimintaa. Se ei tähtää muodolliseen pätevytykseen, vaan ponnistaa ihmisen motivaatiosta elää hyvää elämää ja

¹ Englannissa toimii myös hiljattain perustettu *Red Clinic*, joka edistää – kyllä vain! – *kommunistista psykoterapiaa*. Sen tarkoituksena on emansipoida yhteisöjä ja yksilöitä haastamaan yhteiskunnassa vallitsevia eriarvoistavia – kuten rodullistavia ja sukupuolittavia – sekä luontoa tuhoavia käytäntöjä psykoterapian keinoin (ks. <https://www.redclinic.org/manifesto>).

ymmärtää paremmin oman elämänsä eettisiä, yhteiskunnallisia ja kulttuurisia tekijöitä. (Ks. mm. Kallio, Pulkki, Saari & Tervasmäki 2022; Kallio & Pulkki 2022; Saari, Varpanen & Kallio 2022.)

Itsekasvatus on esimerkiksi suomalaisen aikuiskasvatusteorian historiassa sisältänyt 1920-luvulta alkaen käsityksen ihmisen kokonaisvaltaisesta omaehtoisesta sivistymisestä ajatusten, käyttäytymisen ja tunteiden tasolla (Koski & Filander 2013, 590). Itsekasvatus on myös nähty antiikin kreikkalaisen filosofian viitekehyksessä ajattelun ja elämisen taidon harjoittamisena (ks. esim. Kallio & Pulkki 2022).

Vaikka ensisilmäyksellä itsekasvatuksen käsitteistö voisi vaikuttaa ”yksilökeskeiseltä”, kuten Paavilainen (2022, 19) käsitteen dikotomisesti tulkitsee, tämä tulkinta ei vastaa käsitteen kasvatusteoreettista merkityssisältöä. Suuri osa esimerkiksi suomalaisista itsekasvatusta käsitelleistä kasvatusteoreetikoista, kuten J. A. Hollo (1931), J. E. Salomaa (1950) ja Urpo Harva (1963), näkevät sen ennen kaikkea relationaalisenä toimintana; se toteutuu suoraan tai välillisesti ihmisen suhteessa toisiin ihmisiin ja ympäröivään yhteiskuntaan sekä kulttuuriin. Itsekasvatuksen ei ole siis tarkoitus luoda kaikkivoipaisiksi itsensä tuntevia, mutta todellisuudessa vallitsevan kapitalististen arvojen mukaan toimivia yksilöitä. Pikemminkin sen tarkoituksena on pysäyttää havainnoimaan itsen ja muiden sekä yhteiskunnan ja kulttuurin välisiä kytköksiä, sidosteisuutta ja vuorovaikutusta (ks. Kallio & Pulkki 2022, 28; ks. myös Kallio, Pulkki, Saari & Tervasmäki 2022, 32–33).

Näin itsekasvatuksen ei tarvitse olla ekososiaalisen sivistyksen piirissäkään pelkkää ”luontosuhteen kehittämistä”, vaan väylä oman ajattelun, toiminnan ja vuorovaikutuksen pohdintaan osana yhteisöä (Värrö 2018). Tämä sisältää yhteiskunnallisten rakenteiden läsnäolon tunnistamisen omassa itsessä, mikä mahdollistaa myös vastarinnan niitä kohtaan. Itsekasvatus on siis ennen kaikkea maailmassa olemisen ja siinä kasvamisen keskinäisriippuvuuksien ja moraalisten velvollisuuksien hahmottamista.

Itsekasvatuksen poliittisuus

Tutkimus itsekasvatuksen käytännöistä kansalaisjärjestöjen piirissä on tuonut esiin yllä mainittua itsekasvatuksen taktista moniarvoa erilaisten itsen käytäntöjen (kuten dialogiharjoitteet, kontemplatiiviset menetelmät, draamapedagogiikka) muodossa. Ne tarjoavat mahdollisuuden politisoida ja kriittisesti reflektoida henkilökohtaisia kokemuksia sekä yhdistää niitä aktivismin käytäntöihin (ks. esim. Munro 2011; Stein 2011; Saari, Varpanen & Kallio 2022.) Foucault’laisessa hengessä kulttuurintutkija Sara Ahmed (1969–) kirjoittaaakin itsestä huolehtimisen olevan ”sodankäyntiä” (warfare), joka ei palaudu uusliberaalin ajan oman navan tuijotteluun:

In queer, feminist and anti-racist work self-care is about the creation of community, fragile communities, assembled out of the experiences of being shattered. We reassemble ourselves through the ordinary, everyday and often painstaking work of looking after ourselves; looking after each other. (Ahmed 2014)²

² Itseapu, self help, onkin alun perin tarkoittanut Yhdysvalloissa rodullistettujen yhteisöjen terveydenhuollon itseorganisoitumista vapaaehtoispuhjalta tilanteessa, jossa julkinen terveydenhuolto ei toimi.

Yksilöt, ryhmät sen koommin kuin intressitkään eivät voi ”omistaa” itsekasvatuksen käytäntöjä. Siten ne eivät myöskään ole koskaan lopullisesti poliittisia tai epäpoliittisia, valtarakenteita pönkittäviä tai niitä purkavia.

Välineellistämisen tuolla puolen?

Paavilainen nostaa erityisesti leikin alueeksi, jossa tehdään aktiivista vastarintaa kapitaliseenin tuhoisaa välineellistämistä kohtaan. Paavilaiselle (2022, 20) leikki punoo yhteen materialistisen queer-ekofeminismin molemmat puolet:

[Ensiksi,] leikki nautinnollisena, itseisarvoisena työnä haastaa kapitalistisen pääoman eteen tehtävän pakkotyön (Ferguson 2017). Toiseksi, se on myös oiva keino tiukkojen sukupuoli- ja muiden kategorioiden parodioimiseen ja siten niiden muuttamiseen ei-dualistiseksi (Sandilands 1997). Leikki on onneksi edelleen oleellinen osa varhaiskasvatusta (Opetushallitus 2018, 38–40).

Siinä missä Värin psykoanalyttiseen teoriaan tukeutuvan kasvatusajattelun ja itsekasvatuksen kohdalla Paavilaiselta jää näkemättä terapeutin vallan taktisen moniarvon positiivinen puoli, leikin kohdalla häneltä jää näkemättä sen negatiivinen puoli. Toisin kuin Paavilainen väittää, leikkiä ei ole mahdollista nähdä yksinomaan romantisoituna itseisarvoisen ja omaehtoisen toiminnan alueena, joka *jo sellaisenaan* tarjoaa mahdollisuuden vastustaa kapitalismin välineellisyyttä. Siinä missä Paavilainen painottaa leikin kykyä kategorioiden parodioimiseen, muun muassa Marjatta Kalliala (2005) on osoittanut runsaalla aineistolla, kuinka lasten leikit voivat usein olla vahvasti sukupuolittuneita ja sukupuolikategorioiden binäärisyyttä vahvistavia pikemminkin kuin niitä purkavia. Leikkiä ei voi myöskään asettaa irralleen tuottavuuteen tähtäävistä hallinnan muodoista, sillä leikki on keskeisessä roolissa erilaisissa viime vuosina esiin nousseissa työnohjauksen strategioissa, jotka tähtäävät työntekijöiden luovuuden ja siten innovaatiokyvyn maksimoimiseen (Andersen 2009; Fleming 2005). Leikki on siis monien itsekasvatuksen piiriin kuuluvien käytäntöjen tapaan moniarvoista: se voi tilanteesta riippuen joko toimia vastarinnan tai hallinnan välineenä. Paavilainen syyllistyy siis kenties leikin kohdalla samanlaiseen romantisointiin, josta hän syyttää Värriä. Osaltaan tämä johtunee siitä, että Paavilainen viittaa tuskin lainkaan leikintutkimuksen laajaan perinteeseen.

Lopuksi

Paavilaisen artikkeli tuo ansiokkaasti esille monia valtavirran ekososiaalisen sivistyksen, samoin kuin laajemminkin ympäristökasvatuksen tutkimuksessa vähemmälle huomiolle jääneitä kysymyksiä. Erityisen tervetullutta ja kasvatustieteellisesti rikastavaa on kapitaliseenin kietoutuvan ja sitä ylläpitävän sukupuolittuneen työnjaon kuvaus varhaiskasvatuksen viitekehysessä.

Paavilaisen argumentaatiota leimaavat kuitenkin pulmalliset dikotomiat, jotka johtavat hänet näkemään kaikki yksilön itsesuhteeseen liittyvät piirteet kapitaliseenin pönkittämisinä. Mikäli tämänkaltainen ymmärrys omaksuttaisiin laajemmin ympäristökasvatuksen kentällä, päädyttäisiin tilanteeseen, jossa mikään yksilöissä tapahtuva muutos ei voi olla kasvatuksen tavoitteena. Tällöin jätetään huomiotta tärkeä alue, jonka kautta länsimaiden historiassa on saatu aikaan valtavia yhteiskunnallisia muutoksia.

On myös laajemmalla poliittisella tasolla ongelmallista ajatella, että kapitaloseenia horjuttavien muutosten täytyy tapahtua yksilön itsehuhde täysin ohittaen. Samalla näet ohitetaan yksilön vapaus ja kyky kriittiseen reflektioon. Nämä ovat perinteisesti olleet länsimaissa avoimen yhteiskunnan ja sen politiikan oikeutuksen peruskiviä.

Kirjallisuus

- Ahmed, Sara 2014. Selfcare as warfare, feministkilljoys blogi [www-lähde]. < <https://feministkilljoys.com/2014/08/25/selfcare-as-warfare/> > (Luettu 2.11.2022.)
- Andersen, Niels 2009. *Power at play: The relationships between play, work and governance*. Dordrecht: Springer.
- Archer, Margaret. 2000. *Structure, Agency and the Internal Conversation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brunila, Kristiina, Harni, Esko, Saari, Antti & Ylöstalo, Hanna 2021a. Terapeuttisen vallan käsitteellisiä näkökulmia ja historiallisia kehityskulkuja. Teoksessa Brunila, Kristiina, Harni, Esko, Saari, Antti & Ylöstalo, Hanna (toim.) *Terapeuttinen valta: Onnellisuuden ja hyvinvoinnin jännitteitä 2000-luvun Suomessa*. Tampere: Vastapaino, 13–32.
- Brunila, Kristiina, Harni, Esko, Saari, Antti & Ylöstalo, Hanna 2021b. Terapeuttisen vallan jännitteitä. Teoksessa Brunila, Kristiina, Harni, Esko, Saari, Antti & Ylöstalo, Hanna (toim.) *Terapeuttinen valta: Onnellisuuden ja hyvinvoinnin jännitteitä 2000-luvun Suomessa*. Tampere: Vastapaino, 333–339.
- Fleming, Peter 2005. Workers' playtime? Boundaries and cynicism in a "culture of fun" program. *The Journal of Applied Behavioral Science* 41(3), 285–303. <https://doi.org/10.1177/0021886305277033>
- Foucault, Michel 2010. *Seksuaalisuuden historia*. Helsinki: Gaudeamus.
- Giddens, Anthony 1984. *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. Berkeley: University of California Press.
- Harva, Urpo 1963 [1960]. *Systemaattinen kasvatustiede*. Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Otava.
- Hollo, Juho August 1931. *Itsekasvatus ja elämisen taito*. Porvoo: Werner Söderström osakeyhtiö.
- Kalliala, Marjatta 2005. *Play culture in a changing world*. Lontoo: McGraw-Hill Education.
- Kallio, Johanna, Pulkki, Jani, Saari, Antti & Tervasmäki, Tuomas 2022. Ekoterapeuttinen itsekasvatus: Tulkinta Erich Frommin rakkauden teoriasta kapitaloseenin ajassa. *Kasvatus & Aika* 16 (3), 25–48. <https://doi.org/10.33350/ka.111733>
- Kallio, Johanna & Pulkki, Jani 2022. Elämää vaalivan itsekasvatuksen luonnos. *Aikuiskasvatus* 42 (1), 25–36. <https://doi.org/10.33336/aik.115551>
- Kinnari, Heikki 2020. Elinikäisestä kasvajasta kykypääomakoneeksi: Elinikäinen oppiminen yrittäjämäisen talouden aikakaudella. *Aikuiskasvatus* 40 (4), 305–319. <https://doi.org/10.33336/aik.100535>
- Koski, Leena & Filander, Karin 2013. Transforming causal logics in Finnish adult education: Historical and moral transitions rewritten. *International Journal of Lifelong Education* 32 (5), 583–599. <https://doi.org/10.1080/02601370.2012.740689>
- McGowan, Todd 2016. *Capitalism and Desire: The Psychic Cost of Free Markets*. Columbia University Press. <https://doi.org/10.7312/mcgo17872>

- Munro, Ian 2014. Organizational ethics and Foucault's "art of living": Lessons from social movement organizations. *Organization Studies* 35 (8), 1127–1148. <https://doi.org/10.1177/0170840614530915>
- Paavilainen, Alekski 2022. Sosialisatio ja varhaiskasvatus kapitaliseen aikakaudella: Ekososiaalisen kasvatusteorian ekofeministinen kritiikki. *Kasvatus & Aika* 16 (3), 9–24. <https://doi.org/10.33350/ka.111727>
- Raffnsøe, Sverre., Mennicken, Andrea., & Miller, Peter. 2019. The Foucault effect in organization studies. *Organization Studies* 40 (2), 155–182. <https://doi.org/10.1177/0170840617745110>
- Rowe, James K. 2016. Micropolitics and collective liberation: Mind/body practice and left social movements. *New Political Science* 38 (2), 206–225. <https://doi.org/10.1080/07393148.2016.1153191>
- Saari, Antti. 2016. Elinikäinen oppiminen ja yksilöivä valta. *Aikuiskasvatus* 36 (1), 4–13. <https://doi.org/10.33336/aik.88470>
- Saari, Antti, Varpanen, Jan, & Kallio, Johanna 2022. Aktivismi ja itsekasvatus: Itsestä huolehtiminen prefiguratiivisena politiikkana. *Aikuiskasvatus* 42 (1), 37–49. <https://doi.org/10.33336/aik.115552>
- Salmenniemi, Suvi 2021. Terapeutista politiikkaa. Teoksessa Brunila, Kristiina, Harni, Esko, Saari, Antti & Ylöstalo, Hanna (toim.) *Terapeuttinen valta: Onnellisuuden ja hyvinvoinnin jännitteitä 2000-luvun Suomessa*. Tampere: Vastapaino. 33–54.
- Salomaa, Jalmar Edward 1950. *Tie ihmisyyteen*. Porvoo: Werner Söderström osakeyhtiö.
- Solnit, Rebecca 2021. Big oil coined "carbon footprints" to blame us for their greed. Keep them on the hook. *The Guardian* 23.8.2021 [www-lähde]. < <https://www.theguardian.com/commentisfree/2021/aug/23/big-oil-coined-carbon-footprints-to-blame-us-for-their-greed-keep-them-on-the-hook> > (Luettu 26.10.2022.)
- Väri, Veli-Matti 2014. Halun kultivointi ekologisen sivistyksen mahdollisuutena. Teoksessa Antti Saari, Olli-Jukka Jokisaari & Veli-Matti Väri (toim.) *Ajan kasvatus: kasvatusfilosofia aikalaiskritiikkinä*. Tampere University Press.
- Väri, Veli-Matti 2018. *Kasvatus ekokriisin aikakaudella*. Tampere: Vastapaino.

KT Antti Saari on tenure track -professori Tampereen yliopiston Kasvatustieteiden ja kulttuurin tiedekunnassa ja johtaa ympäristöaktivistien itsekasvatusta tutkivaa EnAct-hanketta (Koneen säätö 2020–2023).

KM Johanna Kallio on väitöskirjatutkija Tampereen yliopiston Kasvatustieteiden ja kulttuurin tiedekunnassa ja toimii parhaillaan apurahatutkijana ympäristöaktivistien itsekasvatusta tutkivassa EnAct-hankkeessa (Koneen säätö 2020–2023).

KM Jan Varpanen on väitöskirjatutkija Tampereen yliopiston Kasvatustieteiden ja kulttuurin tiedekunnassa. Parhaillaan hän edistää väitöskirjaansa Suomen Kulttuurirahaston henkilökohtaisen apurahan turvin.